

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ САРМАТСЬКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК РЕГІОНУ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Розкрито основні напрями історіографічного вивчення проблем історії археологічних досліджень сарматських пам'яток регіону Нижнього Побужжя.

Ключові слова: сарматські археологічні пам'ятки, Нижнє Побужжя.

Раскрыты основные направления историографического изучения проблем истории археологических исследований сарматских памятников региона Нижнего Побужья.

Ключевые слова: сарматские археологические памятники, Нижнее Побужье.

Article is devoted to basic research directions historiography history of archaeological study Sarmatian monuments of the Lower Bug region.

Key words: Sarmatian archaeological sites, Lower Bug region.

Історіографія історії та розвитку археологічних досліджень сарматських пам'яток регіону Нижнього Побужжя нараховує майже двохсотрічну історію, але пам'ятки вказаної території до останнього часу не були предметом спеціального дослідження фахівців. Згідно наявних наукових матеріалів з історії вивчення сарматів Нижнього Побужжя, їх умовно можна розподілити на дві частини – такі, як історія археологічного вивчення та історія наукових розробок.

Коротко подаючи характеристику першої з них, маємо відмітити, що середина XIX ст. ознаменувалася проведенням перших археологічних розкопок на території краю. З цього часу тут починають виявляти і перші сарматські пам'ятки. На початку XX століття масштаби та науковий рівень розкопок значно зростають. З середини XX ст. в степовій смузі України розпочинаються розкопки курганів, пов'язані із будівництвом водосховищ та зрошувальних систем, котрі й дали основний масив сарматських пам'яток регіону [1].

Серед найбільш значущих відкриттів на території Нижнього Побужжя в цей період слід відзначити Південнобузьку експедицію Інституту археології АН УРСР, що тривала з 1969 по 1975 рр. під керівництвом Г. Т. Ковпаненко (охоронні дослідження в зоні будівництва Очаківської зрошувальної

системи). На правому березі Південного Бугу було досліджено 55 курганів, що містили біля 470 поховань різних історичних епох – від неоліту до XIV ст. н.е. Серед них – унікальне поховання знатної сарматської жінки в Соколовій Могилі, публікації матеріалів котрого та історичній інтерпретації присвячена монографія за авторством Г. Т. Ковпаненко «Сарматське поховання I ст. н.е. на Південному Бузі», що вийшла друком у 1986 році [2].

Загалом, на півдні України в межах Нижнього Побужжя було досліджено близько 100 поховань II ст. до н.е. – III ст. н.е. експедиціями: ІА НАНУ (О. М. Лесков, А. І. Тереножкін, В. І. Бидзиля, О. І. Кубишев, Г. Л. Євдокімов, О. В. Симоненко, Е. В. Черненко, В. В. Отрощенко, Ю. Я. Расамакин, Г. Т. Ковпаненко, В. І. Фоменко, І. М. Шарфутдінова, О. Г. Шапошникова, В. М. Корпусова, О. О. Щепинський); Миколаївського та Херсонського музеїв (В. І. Нікітін, І. Д. Ратнер). Серед найбільш яскравих знахідок тут можна виділити поховання знаті у Ногайчинському кургані (1974 р., О. О. Щепинський) та у с. Весняне (1992 р., О. В. Симоненко). Накопичення археологічного матеріалу призвело до появи значної кількості друкованої наукової літератури з історії та археології кочовиків.

На початковому етапі вивчення історія сарматів стала предметом цікавості видатних діячів російської науки В. К. Тредіаковського, М. В. Ломоносова та В. М. Татіщева. Маючи у своєму розпорядженні лише дані античних авторів, ці вчені намагалися з'ясувати роль сарматів частіше за все в контексті двох історичних явищ, таких як занепад Скіфії та етногенез слов'ян. Першими ж ґрунтовними роботами з даної проблематики загальноприйнято вважати праці М. М. Карамзіна, О. Бека, П. І. Шафарика, В. В. Латишева, М. С. Грушевського, Ф. О. Брауна, М. І. Ростовцева та ін., в котрих розглядалася різноманітна палітра питань з історії та археології сарматських племен. Так, В. М. Татіщев та М. М. Карамзін вважали сарматську навалу основною причиною падіння скіфського об'єднання [3]. Цю ж лінію характеризують дослідження антикознавців, лінгвістів та, врешті решт, археологів Е. Мінза, Д. Я. Самоквасова та О. О. Бобринського.

Першою спробою узагальнення відомих тоді історичних і археологічних джерел з історії сарматів Північного Причорномор'я та Нижнього Побужжя, як його невід'ємної складової, стали в першій чверті ХХ ст. ґрунтовні роботи М. І. Ростовцева [4]. Він створив періодизацію сарматських старожитностей, розподіливши її на два етапи: покровський (V ст. до н.е.) та прохоровський (IV – III ст. до н.е.) [5]. Дослідник вважав, що час проникнення сарматів в регіон припадає на кінець IV ст. до н.е.

З середини ХХ ст. вийшла серія статей, що торкаються найважливіших проблем сарматської історії вказаного регіону, яка належить авторству відомого вітчизняного історика, археолога, нумізмата, професору найстарішого на півдні України Одеського університету Петру Осиповичу Каришковському, котрий, провівши глибокий науковий аналіз письмових та епіграфічних джерел, досить обґрунтовано зробив припущення про можливість сарматської появи в Північно-Західному Причорномор'ї вже наприкінці III ст. до н.е. Варто відмітити, що вказана теза, висунута П. О. Каришковським понад сорок років тому, зараз знаходить все більше підтверджень серед археологічного матеріалу [6].

В цей самий період ведучим дослідником

сарматських пам'яток України стала М. І. Вязьмітіна. Вчена узагальнила свої погляди на розвиток історії та культури сарматів півдня України в низці нарисів та розділів колективних монографій [7]. Важливим внеском М. І. Вязьмітіної в дослідження сарматської проблематики стали реконструкції взаємовідносин сарматів з пізніми скіфами Нижнього Дніпра, в археології яких вона була спеціалістом найвищого гатунку. Деякі недоладності в її висновках обумовлені, скоріше, загальним рівнем наукового знання того часу та не знижують цінності результатів робіт самої М. І. Вязьмітіної.

Не можливо обійти увагою й узагальнюючі роботи Г. Б. Федорова, Г. Бікіра, Г. Дьякону, Е. О. Рікмана, К. Ф. Смирнова, М. Б. Щукіна, в яких розглядаються старожитності сарматів, а також пропонується їх історична інтерпретація. Виділяючи безсумнівні принади вказаних праць, в той же час виникає необхідність підкреслити, що в кожному з перерахованих досліджень, через низку причин різного характеру, синтез даних, що дає аналіз всіх категорій джерел (наративних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних), нажалі, не отримав значного розвитку, тому вони не подають повної і всебічної картини історії сарматів на території Нижнього Побужжя.

Вперше узагальнив матеріал сарматських пам'яток регіону Нижнього Побужжя Е. О. Рікман [8].

Також, серед вказаних робіт, хотілося б звернути увагу на статтю К. Ф. Смирнова «Питання вивчення сарматських племен та їх культури у радянській археології» (1954 р.), котра в середині ХХ ст. стала важливим кроком вперед в сарматознавстві. В роботі автор відмітив, що вивчення сарматів Північного Причорномор'я є «найважливішим із завдань» [9] і разом з тим підкреслив, що територія України, в цьому відношенні, є найменш вивченою. Вже тоді К. Ф. Смирнов визначив коло питань сарматознавства, стосовного розглядуваного регіону. На першому місці вчений поставив питання часу та характеру проникнення сюди сарматів. На думку К. Ф. Смирнова, перші контакти скіфів із савроматами відносяться до IV ст. до н.е., коли «окремлі групи їх жили серед скіфів...» [10]. Вже у своїй книзі «Сармати

та затвердження їх політичної зверхності у Скіфії» (1984 р.) вчений демонструє достатньо повний перелік відомих на той час ранньосарматських пам'яток України, їх аналіз та датування. Нажаль, не всі дати в цьому випадку визначені вірно [11], що робить висновки К. Ф. Смирнова в певному сенсі дискусійними.

Спроба узагальнення матеріалів з історії сарматів розглядуваного регіону мала місце в монографії М. Б. Щукіна та докторській дисертації О. В. Симоненка. Останній у своїй роботі «Сармати Північного Причорномор'я. Хронологія, періодизація та етнополітична історія» (1999 р.) докладно проаналізував періодизації історії вивчення сарматів Північного Причорномор'я, такі, що є наявними в сучасній українській історичній науці. О. В. Симоненко підкреслив, що вони базувались, як на визначених історичних подіях, так і на спостереженнях за розвитком наукового знання в сарматознавстві. Вчений вказує, що розглянуті ним періодизації по-своєму вірно відбивають шляхи розвитку сарматознавства, проте, в їх основі лежить, скоріше, хронологія, ніж реальні зміни якості наукових знань. Складність виділення останніх, на думку О. В. Симоненка, полягає в тому, що археологія (та сарматознавство, як її складова частина) знаходяться в стані безперервного розвитку. Головним фактором при цьому виступає постійно прибуваючий археологічний матеріал. На певному етапі кількість переходить в якість, і, таким чином, періоди накопичення та систематизації археологічних джерел змінюються періодами їх теоретичного обробітку [12]. В монографії ж М. Б. Щукіна «На межі ер. Досвід історико-археологічної реконструкції політичних подій III ст. до н.е. – I ст. н.е. у Східній та Центральній Європі» (1994 р.), регіон, що нас цікавить, вивчається лише в панорамному ракурсі політичних подій. Тим не менш, і М. Б. Щукін і О. В. Симоненко у своїх роботах підтримують, розповсюджену останнім часом в сарматознавстві, точку зору, що верхньою хронологічною межею першого етапу розвитку сарматської історії слід вважати рубіж н.е. Такий поділ обумовлений тим, що обрядові норми та речі цієї культури, як з'ясувалось, існували протягом всього I ст. до н.е. Спо-

стереження вказаних авторів стосувались регіону Північного Причорномор'я та, згідно античних джерел, пов'язані з язигами і роксоланами [13]. Таким чином, сьогодні періодизація сарматської культурно-історичної спільноти набуває наступного вигляду: ранньосарматська культура (II – I ст. до н.е.), середньосарматська культура (I – середина II ст. н.е.) та пізньосарматська культура (друга половина II – IV ст. н.е.). Сарматська культура в регіоні Нижнього Побужжя має ту особливість, що вона не була сформована саме тут. Кожна хвиля нових мігрантів на цій території зіштовхувалась з населенням попередніх культур. Саме така культурно-етнічна багатоманітність надає особливу своєрідність місцевим пам'яткам.

Виключною в цьому сенсі стала монографія доктора історичних наук, професора Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Дзиговського Олександра Миколайовича «Нариси історії сарматів Карпатсько-Дніпровських земель» (2003 р.) [14]. Вказана праця містить історіографію, огляд джерел, характеристику поховального обряду, хронологію домінуючих типів речей. У своїй роботі автор найбільш повно розкрив ключові моменти історії сарматів, що мешкали на території Нижнього Побужжя, включно, реконструював їх, органічно пов'язуючи із загальноісторичними процесами та подіями масштабного характеру, котрі тривали у південноукраїнських степах, починаючи з часів занепаду Великої Скіфії, аж до гунської навали. На думку О. М. Дзиговського, поява цих іраномовних племен на вказаній території стала наслідком багатовекторного процесу, котрий являв собою «чергове закипання східного котла», потужний сплеск котрого докотився, практично, до пониззя Дунаю. Згідно висновків відомого українського сарматознавця, практично всі сарматські племена, за виключенням язигів, обирали місцем свого постійного перебування землі на захід від Дніпра та відігравали в цьому регіоні помітну роль, своїм же походженням були пов'язані з сако-масагетським племінним світом. В різні хронологічні періоди це були сираки, роксолани та алани. Тут висновки О. М. Дзиговського не йдуть у розріз з висновками інших відомих фахівців сарматологів, таких як

Я. Харматта та Т. Сулімирський.

Роботи угорського та польського істориків Я. Харматти та Т. Сулімирського присвячені, насамперед, вивченню старожитностей сарматів з історичної точки зору. Їх праці майже не потребують особливих коментарів, а основні положення не втрачають свого наукового значення і сьогодні [15].

Книга Тадеуша Сулімирського «Сармати. Давній народ півдня Росії» (2008 р.), на думку автора, розкриває історію одного із самих «загадкових народів давнини», котрий в свій час безроздільно володарював на теренах не лише України, але й усієї Східної Європи. Автор використовує античні та візантійські письмові джерела для реконструкції складної та, подекуди, драматичної історії сарматських племен, починаючи з першої згадки про них та завершуючи розповіддю про аланів, прямими спадкоємцями котрих сьогодні є осетини.

Важливі питання зв'язків сарматів Нижнього Побужжя зі східною прабатьківщиною вперше у вітчизняній науці розроблені у статтях О. В. Симоненко [16]. Співставивши два головних типи сарматських пам'яток України (впускні поховання, орієнтовані у північному секторі та основні, орієнтовані в південному секторі), вчений виділив останні в окремий культурно-хронологічний горизонт та пов'язав його із східною ордою (алани та аорси), котра прийшла з поволзько-донських степів в середині I ст. н.е. та зайняла обмежену територію (регіон Дніпровських порогів, Орель-Самарське межиріччя, Приазов'я, Донбас).

До початку II ст. н.е. цей ареал співіснував з основним масивом сарматського населення давньої України – роксоланами. Вивчення окремих категорій матеріальної культури сарматів Нижнього Побужжя практично обмежене дослідженнями їх військового обладнання та справи [17] й керамічним комплексом [18]. В роботах О. В. Симоненка виділені та досліджені характерні для різних хронологічних етапів типи наступального та захисного озброєння, встановлений склад війська та принципи військового мистецтва сарматів.

Робота І. О. Козирь «Кераміка сарматських поховань території України як історичне джерело» (1996 р.) містить докладний аналіз сарматського комплексу, що дозволяє використовувати його як джерело для реконструкції історії сарматів.

Три монографії Е. І. Соломнік «Сарматські знаки Північного Причорномор'я» (1965 р.), В. С. Драчук «Системи знаків Північного Причорномор'я» (1975 р.) та С. О. Яценко «Знаки-тамги іракомовних народів давнини та раннього середньовіччя» (2001 р.), присвячені сарматським тамгам, котрі розглядаються авторами як родові, іменні або кланові знаки. Цим, в основному, й обмежується коло робіт, присвячених проблемі археологічних пам'яток сарматської доби регіону Нижнього Побужжя, а проведений в статті аналіз вивчення сарматської культури Нижнього Побужжя демонструє основні напрямки вітчизняного сарматознавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ласінська М. Ю. Дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: історіографія проблеми (XIX – 30-ті роки XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Ласінська Маріанна Юріївна. – Миколаїв, 2011. – 20 с.
2. Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге / Г. Т. Ковпаненко. – Киев : Наукова думка, 1986. – 150 с.
3. Татищев В. Н. История Российская / В. Н. Татищев. – М.-Л., 1962. – Т. 1. – С. 137,233,242 ; Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М., 1903. – Т. 1. – С. 25.
4. Ростовцев М. И. Эллинизма и иранство на юге России / М. И. Ростовцев. – Пг. : «Огни», 1918. – VIII+190 с. ; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических / М. И. Ростовцев. – Пг. : Типография I Ленинградской Трудовой Артели Печатников, 1925. – С. 120.
5. Ростовцев М. И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма / М. И. Ростовцев // Материалы по археологии России – М.-Л., 1918. – № 37. – С. 25-39.
6. Каришковський П. Й. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї (Про монети царів Фарзоя та Інісмея, карбовані в Ольвії) / П. Й. Каришковський // АП УРСР. – 1961. – Т. XI. –

- С. 102-121 ; Карышковский П. О. Истрия и ее соседи на рубеже III – II вв. до н.э. / П. О. Карышковский // ВДИ. – 1977. – № 2. – С. 36-56 ; Карышковский П. О. О времени появления сарматских племен в степях Северного Причерноморья / П. О. Карышковский // Тезисы пленарных и секционных докладов XV Научной конференции Института археологии АН УРСР. – Одесса, 1972. – С. 32-33 ; Карышковский П. О. Царские сарматы у Страбона / П. О. Карышковский // Иностранная филология. – 1973. – Вып. 32. № 11. – С. 88-93 ; Карышковский П. О. Из истории Тиры в первой трети III в. н.э. / П. О. Карышковский // Исследования по античной археологии Юго-Западной Украинской ССР. – К., 1980. – С. 72-83.
7. Вязьмитина М. И. Сарматские племена / М. И. Вязьмитина // Нарисы стародавньої історії Української РСР. – Київ, 1957. – С. 218-242 ; Вязьмитина М. И. Вивчення сарматів на території Української РСР / М. И. Вязьмитина // АП УРСР. – Київ, 1960. – Т. VIII. – С. 16-20 ; Вязьмитина М. И. Пам'ятки та культура сарматів / М. И. Вязьмитина // Археологія Української РСР. – Київ, 1971. – Т. II. – С. 185-215 ; Вязьмитина М. И. Сарматское время / М. И. Вязьмитина // Археологія Украинской ССР. – Киев, 1986. – Т. II. – С. 184-233.
  8. Рикман Э.А. Поздние сарматы Днестровско-Дунайского междуречья. VII международный конгресс антропологических и этнографических наук / Э. А. Рикман. – М. : Наука, 1964. – 9 с. ; Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первые века н.э. / Э. А. Рикман. – М. : Наука, 1975. – С. 317-323.
  9. Смирнов К. Ф. Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии / К. Ф. Смирнов // ВССА. – М., 1954. – С. 214.
  10. Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии / К. Ф. Смирнов. – М., 1984. – С. 33.
  11. Полин С. В., Симоненко А. В. «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья / С. В. Полин, А. В. Симоненко // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1990. – С. 79-93.
  12. Симоненко А. В. Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этно-политическая история: дисс... докт. ист. наук / А. В. Симоненко. – Киев, 1999. – С. 15.
  13. Симоненко О. В. Роксоланы (пошук археологічних відповідностей) / О. В. Симоненко // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 25-27.
  14. Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель / А. Н. Дзиговский. – Одесса : Гермес, 2003. – 240 с.
  15. Harmatta J. Studies in the History and Language of the Sarmatians / J. Harmatta // Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta antiquae et archaeologica. – Szeged, 1970. – Tomus XIII. – p.31; Сулимирский Т. Сарматы. Древний народ юга России / Т. Сулимирский. – М. : Центрполиграф, 2008. – 280 с.
  16. Симоненко А. В. Могильник Днепроводострой и сарматские памятники «восточной волны» в Северном Причерноморье / А. В. Симоненко // Нижневожский археологический вестник. – Волгоград, 2000. – Вып. 3. – С. 56-72 ; Симоненко А. В. Китайские и «бактрийские» зеркала у сарматов Северного Причерноморья / А. В. Симоненко // Музейні читання. – Київ, 2000. – С. 61-65 ; Симоненко А. В. Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье / А. В. Симоненко // РА. – 2001. – № 4. – С. 118-127 ; Simonenko A. Chinese and East Asian Elements in Sarmatian Culture of the North Pontic Region / A. Simonenko // Silk Road Art and Archaeology. A. Kamakura. – 2001. – Vol. 7.
  17. Симоненко А. В. Военное дело населения степного Причерноморья в III в. До н.э. – III в. н.э.: дисс... канд. ист. наук. / А. В. Симоненко – Киев, 1986. – 20 с. ; Simonenko A. Bewaffnung und Kriegswesen der Sarmaten und späten Skythen im nördlichen Schwarzmeergebiet / A. Simonenko // Eurasia Antiqua. – Berlin, 2001. – Bd. 7.
  18. Козир І. А. Кераміка сарматських поховань території України як історичне джерело: дис... канд. іст. наук / І. А. Козир. – Київ, 1996. – 18 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Є. Г. Сінкевич**